

”Från pappas lydige Henrik”: Pedagogiska perspektiv på det tidiga 1800-talets bildningsresande

Juvas Marianne Liljas

Abstract • “From daddy’s obedient Henrik”: Pedagogical perspectives on educational travel of the early 1800s. This article analyses educational travel in the early 1800s from the perspective of its educational heritage and praxis. The aim is to develop an understanding of the pedagogical significance of educational travel. The article makes clear how upbringing and education are represented in the framework of travel narratives in pre-industrial landscapes. The argument is based on the influence of the mercantile class on educational travel and the informal effect of these trips on changes in pedagogical thinking. The travel letters of Johan Henrik Munktel from 1828 to 1830 are used as primary sources. Using Paul Ricoeur’s memory-critical hermeneutics, travel narratives become significant sources for how education is arranged, and immanent pedagogy is a key term. The results demonstrate that the individualisation process works together with forms of crypto-learning, the core of the personal development vision, and society’s long-term memory.

Keywords • education travel [bildningsresa], travel letters [resebrev], paper factory [pappersbruk], immanent pedagogy [immanent pedagogik], hermeneutics [hermeneutik]

Skildringar av bildningsresan som historisk källa har på senare tid rönt ökad uppmärksamhet. Bakgrunden tillskrivs den påverkan som bildningsresorna hade på samhällsområden som utbildning, fostran och politik. Enligt Hodacs och Karlsson är reseskildringar ”en tidig form av historieskrivning” som på ett fördelaktigt sätt avspeglar samtida föreställningar.¹ Reselitteratur kan dessutom ses som ett betydelsefullt inslag i den pedagogiska debatten. Reflektioner av pedagogiska idéer avtecknas delvis som ett arv från adelns peregrinationer och anknyter till hur skolväsendets organiserats.² Impregnerade av samtidens kunskapssträvan är resorna en resurs som kan vara till gagn för förståelsen av dagens utbildningsvetenskapliga fält. Den forskningsmässiga betydelsen pekar på den typ av bortglömda minnen som lagrats vid sidan om den stora berättelsen och som sorterar under begreppet *reservglömska*.³

I arvet från äldre peregrinationer och 1700-talets naturalieresor har strategier för utbildning och pedagogik identifierats. Föga nyttjade som källor i pedagogisk forskning rymmer reseberättelser konturer som kan knytas till utbildningsvetenskapens utveckling. Särskilt intressant är den bakgrund som går att koppla till läroplaner där

1 Hanna Hodacs och Åsa Karlsson, ”Inledning” i *Från Karakorum till Siljan: Resor under sju sekler*, red. Hanna Hodacs och Åsa Karlsson (Lund: Historiska Media, 2000), 7–12.

2 Justin Stagl, *A History of Curiosity: The Theory of Travel 1550–1800* (Chur, 1995).

3 Paul Ricoeur, *Minne, historia, glömska* (Göteborg: Bokförlaget Daidalos AB, 2005).

Juvas Marianne Liljas is Associate Professor of Music Education at the Department of Education, Health and Social Studies, Dalarna University, Sweden.
Email: jml@du.se

didaktiska implikationer skapar nya perspektiv till hur *vad-hur och varför-frågor* härbärgerats i äldre resedokument. Potentialen för formativa processer och pedagogiska intentioner torde mot bakgrund av dessa fynd vara möjliga att skönja även i 1800-talets bildningsresor. Givet den expansion som förelåg placerar sig bildningsresor i det tidiga 1800-talet i en intressant fas av protoindustriell utveckling där samhällsutvecklingen genomgick stora förändringar.⁴

Som bärare av samtidens kunskapsspridning manifesterar sig brevkulturen som en viktig källa. Habermas förklarar att den spänning som en ännu utbyggd offentlighet utgör, rymmer kunskap om dåtidens kommunikation och lärandegemenskaper.⁵ Likartade slutsatser dras av Hartman som genom hemundervisningens olika skepnader påvisar hur traditioner i undervisningshistoria med fördel kan sökas i den privata korrespondens där familjebaserade undervisningssystem bidrar med viktiga byggstenar till vårt gemensamma pedagogiska kulturarv.⁶

Givet att bildningsresorna i sig betingades av internationella ambitioner och utblickar utgår föreliggande artikel från en svensk kontext. Omständigheterna är sprungna ur svenska förhållanden i det förindustriella landskap som präglade 1800-talets första decennier. De inspel som bildningsresorna innebar till det egna hemlandet har dock en generell betydelse för epoken. Inte minst gäller det reseskildringar och resejournalers utformning då dessa fyller en viktig funktion för förståelsen av en framväxande europeisk identitet och omvärldssyn.⁷ Det case som studerats pekar på ett utfall som sträckte sig långt utanför Sveriges gränser varför detta nedslag kan betraktas som en referens till bildningsresandet i sin samtid ympat på svenska traditioner med betydelse för ett nordiskt sammanhang.

I denna artikel analyseras det tidiga 1800-talets bildningsresande med utgångspunkt i bergsmannen Johan Henrik Munktells (1804–1861) utländska bildningsresor 1828–1830. Syftet är att öka förståelsen för bildningsresandets pedagogiska innebörd. Pregnant för studien är att Johan Henrik Munktell befann sig i övergången mellan adlig och borgerlig peregrinationsresa. Bildningsresandet under 1800-talet utlinjerades inom en borgerlig kontext som visserligen präglades av den äldre resans strängare praxis men som i större utsträckning riktades mot individens utveckling. Teoretiskt ligger tyngdpunkten på den bildningstradition som utvecklades kring sekelskiftet 1800 och den betydelse ”resan” har som historiskt informerad (ut)bildningssmiljö. Från ett bildningsteoretiskt perspektiv utgör själva ”resan” i sig en dubbeltydighet med signifikans för bildningsprocessen. ”Resan” kan då tolkas både i termer av yttre geografisk företeelse och som inre självbildande figur.⁸

En viktig utgångspunkt är Johan Henrik Munktells geografiska hemvist. Med historiskt viktiga befattningar vid Falu gruva hade familjen Munktell en framskjuten

4 Hanna Hodacs, ”Bland skräckslagna naturhistoriker och oskuldsfulla bönder: Brittiska resenärer i Sverige under 1800-talets första hälft” i *Från Karakorum till Siljan: Resor under sju sekler*, red. Hanna Hodacs och Åsa Karlsson (Lund: Historiska Media, 2000), 227–28, 232–33.

5 Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet: Kategorierna ”privat” och ”offentligt” i det moderna samhället* (Lund: Arkiv Förlag, 1984), 44–47.

6 Sven Hartman, *Det pedagogiska kulturarvet: Traditioner och idéer i svensk undervisningshistoria* (Stockholm: Bokförlaget Natur och kultur, 2005), 22–24.

7 Hodacs (2000), 234–5.

8 Bernt Gustavsson, *Bildning i vår tid: Om bildningens möjligheter och villkor i det moderna samhället* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1996), 19, 39–40.

position i det förindustriella landskapet vid Stora Kopparberget i Falun. Ett viktigt begrepp är *immanent pedagogik* som metafor för en slags självreglerande uppfostringspedagogik som tillämpades inom aristokratin och som på ett epokgörande sätt pekar på mentaliteter kring sekelskiftet 1800.⁹

Unge Munktells *grand tour* företogs i syfte att tillägna sig de senaste metoderna för pappersframställning. Det var åtminstone resans huvudsakliga syfte. Tanken var också att han skulle avsluta sin formella utbildning på ett ståndsmässigt sätt. Under de två år som resan varade fördjupade Munktell väsentligt sina kunskaper främst inom musik och maskinell pappersframställning samtidigt som han inspirerades av moderna pedagogiska principer. Fenomenet kan studeras som ideologiska brytpunkter där sambandet mellan det framväxande industrilandskapet och den moderna pedagogikens brytpunkt utgör en lins.¹⁰

Källmaterialet utgörs främst av Johan Henrik Munktells resedagbok som fungerade som dokumentationer för de resebrev som skickades hem till föräldrarna.¹¹ Teoretiskt inspireras studien av narrativen som ”levd erfarenhet”. Studien tar spjärn mot hermeneutiska utgångspunkter där Paul Ricoeur’s historiekritiska minnesteori bildar en metodologisk grund för uttolkningen av brevens utbildningshistoriska betydelse.

De frågor som huvudsakligen diskuteras är:

- i) vilka pedagogiska aspekter kan identifieras inom bildningsresans ram och
- ii) på vilket vis synliggörs dessa i reseberättelsen?

Tidigare forskning

Bildningsresandet under 1800-talet har rötter i upplysningens principer. Karakteristiskt var den encyklopediska ordning inom vilken olika kunskapsområden klassificerades. Till de mest kända och normskapande resorna hör vetenskapsmannen Carl von Linnés (1707–1778) landskapsresor. 1700-talets nyttoresande har dock en äldre, antik förhistoria som under renässansen kom att etableras i en reglerande metodik. *Ars apodemica* innebar att resandet sågs som en konst i sig, ett synsätt som kom att prägla resandet ända fram till 1800-talet. I synnerhet formerades regler för adelns peregrinerande under 1600-talet och betydelsen av *The Grand Tour*.¹²

I föreliggande artikel utforskas ett historiskt case där föreställningar om bildningsresandets pedagogiska innebörd antas ha påverkats av tidigare resors strukturer. Forskningsbakgrunden avgränsas därför, i enlighet med syftet, till vetenskapliga arbeten och publikationer som lagt en grund för resornas pedagogiska föresatser eller som specifikt anknyter till pappersframställningens utmaningar under epoken.

En av dem som bemödat sig om det tidigmoderna resandets (ut)bildande ansatser är Justin Stagl. I *A History of Curiosity. The Theory of Travel 1550–1800* påvisas hur

9 Per-Johan Ödman, *Kontrasternas spel: En svensk mentalitets- och pedagogikhistoria* (Stockholm: Norstedts Förlag AB, 1995), X del 1, IX–XI, 405–22 del 2.

10 Ödman (1995) Jfr Liedmans manifesta och latenta traditioner i Sven-Eric Liedman, *I skuggan av framtiden: Modernitetens idéhistoria*. (Stockholm: Bonnier Alba, 1997), 165–97, 277.

11 Den Munktellska brevsamlingen. Handskriftsbiblioteket, Kungliga Biblioteket. Ep. M 10.

12 Hanna Hodacs, ”Att resa ut som student och komma hem som forskare,” i *Naturalhistoria på resande fot: Om att forska, undervisa och göra karriär i 1700-talets Sverige* (Lund: Nordic Academic Press, 2007a), 41–44.

pedagogiska mallar styrde apodemiken som resform. Inte bara hur man reste med tydliga mål utan också hur rapporteringen skulle utföras styrdes med förtecken som kan klassificeras som ”pedagogiska”.¹³ Ars apodemica refererar således till en litterär genre där hanteringen av resedagboken som skriftlig praktik introducerades. Resan som konstform och peregrinerandet tillhör därmed en kanon som placerar sig som intressant i det historiska spannet av reseberättelser där bildning och självbildning utgör en förståelsegrund för resor för lärande.

I antologin *Från karakorum till Siljan: Resor under sju sekler* med Hanna Hodacs och Åsa Karlsson som redaktörer, fångas genom urval och omramning resetraditioner som kanon och begrepp. Framförallt problematiseras betydelsen av resorna utifrån syften och efterlämnade dokumentationers tolkningsvärde. Förutom den tidsmässiga omfattningen bringas till förståelsen spännvidden av resor där upptäcktsresor i borte Asien, bildningsresor på kontinenten och fotvandrandringar i Siljanstrakten framstår som lika exotiska. För uttolkningen står artikelförfattare som förmedlar fördjupade perspektiv på resandet som kunskapande tema. Värdet är inte minst den nyanserade bild av källtexterna som bidrar till ett nytt vetenskapligt raster. Med referens till bildningsresandes fostrande innebörd pekar ett mindre uppmärksammat perspektiv på den kunskap som kan utvinnas ur resandets didaktiska utgångspunkter. Den för denna studie mest intressanta utgångspunkten skjuter in sig mot de uppfostringsmetoder som präglat äldre resedokumentationer och som kan studeras i pedagogiskt syfte.¹⁴ Ola Winbergs antologibidrag placerar sig ur detta perspektiv som ett nedslag med hög relevans vilket förstärks av att han i sin avhandling studerat den kanoniseringsprocess som med pedagogiska förtecken styrt det äldre resandets praktik såväl resorna i sig som relationen till uppdragets dokumentationspraxis.¹⁵

Genom äldre resor har förstadier i till undervisningens begrepp kunnat identifieras. Främst rör det sig om stadier, syfte, utveckling och mål som antas ha utgjort en grund för det officiella utbildningsväsendet som mera omedveten och utforskad figur. Carola Nordbäcks forskning kring religiösa pilgrimsresors pedagogiska fragment innebär ur detta perspektiv en värdefull fond och bekräftelse av resornas pedagogiska strukturer.¹⁶ I Hanna Hodacs och Kenneth Nybergs forskning utvecklas dessa idéer mot bakgrund av det naturalhistoriska bildningsresandet under 1700-talet. Det mest intressanta med antologin *Naturalhistoria på resande fot* är belysningen av resornas utbildande karaktär och Carl von Linné som pedagog.¹⁷ Hodacs menar att hans pedagogiska gärning förtjänar ett större utrymme emedan den lagt grunden till en explicit svensk undervisnings- och forskningstradition. I denna kontext blir den

13 Stagl (1995).

14 Ola Winberg, ”Mårten Törnhielm och den europeiska resan: Reseberättande under 1600-talet,” i *Från Karakorum till Siljan: Resor under sju sekler*, red. Hanna Hodacs och Åsa Karlsson (Lund: Historiska Media, 2000), 98–126.

15 Ola Winberg, *Den statskloka resan: Adels peregrinationer 1610–1680* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2018). Diss.

16 Carola Nordbäck, ”Waka up tu som sofwer! Till frågan om väckelsebegreppets historia och Anders Chydenius teologiska hemvist,” i *Biografen i väckelseforskningen* red. Ingvar Dahlbacka och Carola Nordbäck (Rapport från NORDVECKS:s konferens i Åbo den 28–29 augusti 2009. Kyrkohistoriska arkivet vid Åbo Akademi. Meddelande 42. Åbo, 2010), 115–62.

17 Hanna Hodacs och Kenneth Nyberg, *Naturalhistoria på resande fot: Om att forska, undervisa och göra karriär i 1700-talets Sverige* (Lund: Nordic Academic Press, 2007).

undervisning som bedrevs vid ”vägkanten, skogsbrynet och dikesrenen” ett lärande som kan studeras genom didaktiska val. Till gagn för utbildningshistoriska aspekter kan alternativa platser där kunskap lagrats i termer av ”kunskapsnoder” ställa nya frågor om utbildningsvetenskapens framväxt.¹⁸ Särskilt intressant för denna studie förefaller Carl von Linnés återkoppling till sina lärjungar emedan strategiskt beröm föregriper det som i utbildningsteoretiska sammanhang kommit att kategoriseras i termer av ”positiv förstärkning”.¹⁹

Hur resandet formaliserades under upplysningen med inriktning på svenska resenärers handelsutbyte ger viktiga inblickar i merkantilismen och de strategier familjen Munktell förhåller sig till. Göran Rydén's bidrag utgör därför i kombination med Peter Englund's analys av börsaristokratins försvagning under epoken ett viktigt underlag till familjen Munktells framgångar.²⁰ Än närmare syftet med Munktells utresa kommer Pierre Claude Reynards artikel *Manufacturing quality in the pre-industrial age: finding value in diversity* där ekonomiska betingelser får en framträdande position i det anspråk som ligger i papperskvaliteten per se och förmågan att på världsmarknaden förbättra sina positioner. Reynard utforskar den utmaning som låg i omställningen från äldre hantverksmässiga traditioner till storskalig massproduktion genom att problematisera definitionen av kvalitet och de historiska kunskaper som låg vilande i begreppet proto-industriell.²¹ Givet denna praxis friläggs implicit en kunskapsöverföring som pekar på resornas utbildande syfte. I Per-Johan Ödmans svenska mentalitets- och pedagogikhistoria görs viktiga kopplingar mellan pedagogiska noder och resornas praktik. Pregnant är den analys som pekar på Faluregionens infrastrukturella betydelse med hänvisning till den organisation som utvecklades under tidigmodern tid vid Falu koppargruva.²²

I Juvas Marianne Liljas' artikel *Den Munktellska salongen i Falun: En studie i salongens pedagogik under 1800-talet*, träder brukspatronen Johan Henrik Munktell fram som bildningsresenär och skapare av den Munktellska salongen i Falun. Munktell som skickades på bildningsresa för att studera den nya tekniken kring papperstillverkning hade under bildningsresan förmånen att umgås i de tyska Berlinsalongerna under dess mest intressanta period. Med en giltighet som betingades av personliga rekommendationsbrev från bl.a. Erik Gustaf Geijer i den uppsaliansiska salongs-kretsen kunde han, meriterad på bl.a. det musikaliska planet, besöka prestigefyllda salonger som Mendelssohns musiksalong och Amalia von Helvigs (1776–1831) litterära salong i Berlin. Inspirerad av det bildade salongslivet startade han förutom Falu musiksällskap en musiksalong där hans döttrar fostrades

18 Hodacs (2007a), 37–64; ”Att forska och undervisa längs vägen,” i *Naturalhistoria på resande fot; Om att forska, undervisa och göra karriär i 1700-talets Sverige* (Lund: Nordic Academic Press, 2007b), 67–97.

19 Kenneth Nyberg, ”Linné, lärjungarna och resandet i historieskrivningen” i *Naturalhistoria på resande fot: Om att forska, undervisa och göra karriär i 1700-talets Sverige* red. Hanna Hodacs och Kenneth Nyberg (Lund: Nordic Academic Press, 2007a), 17–36.

20 Göran Rydén, ”The Enlightenment in Practice: Swedish Travellers and Knowledge about the Metal trades,” i *Sjuttonhundratalet: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies* (Uppsala: Sällskapet för 1700-talsstudier. Vol 10, 2013) ISSN 1652-4772; Peter Englund, *Det hotade huset: Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden* (Stockholm: Atlantis, 1989).

21 Pierre Claude Reynard, ”Manufacturing Quality in the Pre-Industrial Age: Finding Value in Diversity,” *Economic History Review* LIII, no. 3 (2000), 493–516.

22 Ödman (1995).

till professionella tonsättare och konstnärer. Den mest uppmärksammade är Helena Munktell (1852–1919) som debuterade som kvinnlig operatörsättare 1889.²³

Teoretiska utgångspunkter

Ett sätt att konkretisera bildningsidealet under 1800-talet var bildningsresan. Bildningsresan var det optimala sättet att avsluta en utbildning och förbereda för viktiga samhällsuppgifter. Begränsat till en situerad Bourgeois ger förfarandet en indikation på bildningens friare principer. Det som den formella utbildningen inte förmådde ge anordnades på egen hand av samtidens välbeställda. I Sven-Eric Liedmans artikel ”Bildning – gammal och ny”, handlar bildningen om en mångsidighet som utvecklas bortom snäva utbildningskoncept. Med exempel i Humboldts grundformer kan människans frihet sökas först sedan hon erövrat utbildningens formella fundament. Innebörden talar om en mognad som påtagligt påminner om bildningsresans påbyggnadsmässiga karaktär. Med anspråk att förbereda för individens personliga utveckling vänder sig bildningsbegreppet, enligt Liedman, mot ett alltför insnävat och nyttoinriktat ideal.²⁴

I syfte att konkretisera bildningsidealet listar Liedman följande fyra villkor.²⁵

- Bildningens förutsättning av ”intellektuell vitalitet och uppövade sinnen” identifieras av en nyfikenhet ”som inte sätter gränser”. Konkret är ett utvidgande av begreppet och det som snävar in.
- Att det rör sig om ett livsprojekt
- ”Ett avgörande moment av frihet i den enskildes val av kunskap och kunskapsvägar” med intresset som avgörande drivkraft
- Bildningen är både en kollektiv och en enskild process

I det romantiska bildningslandskapet var självförståelsen central. Resenärernas mer personligt betingade betraktelser kan betraktas i relation till nyhumanismens betoning på individens betydelse för samhället. Fenomenet pekar på en distinkt fas i bildningslandskapets tankemässiga omvandling med intresse för utbildningsområdets epistemologi.

Rötterna till det bildningsbegrepp som senare dikotomiserades ingick i ett religiöst och filosofiskt tankelandskap som inte skilde på innebörden utan som riktades mot den totala utveckling en individ betingade.²⁶ I den kanoniseringsprocess som dominerat den utbildningsvetenskapliga diskursen finns fragment där tanken om livslånga bildningsprocessen sammantvinnades med en mera uttalad utbildningsdesign. I äldre resor har anspråk på lärande konstaterats ha en kvardröjande effekt. Impregnerade av samtida uppfattningar kring resandets didaktik riktar det intresset mot reseberättelsen som källa.

23 Juvas Marianne Liljas, ”Den Munktellska salongen i Falun: En studie i salongens pedagogik under 1800-talet,” i *Norrlandsfrågan: Erfarenhet av utbildning, bildning och fostran i nationalstatens periferi*, red. David Sjögren och Johannes Westberg (Umeå: Kungl. Skytteanska Samfundet, 2015), 273–75.

24 Sven-Eric Liedman, ”Bildning: gammal och ny” i *Utbildningsvetenskap: Ett kunskapsområde under formering*, red. Bengt Sandin och Roger Säljö (Stockholm: Carlssons Bokförlag, 2006), 104–25.

25 Liedman (2006), 117–20.

26 Charlotte Brylla, ”Bildning för vem? Det tyska bildningsbegreppet från humanistiskt ideal till PISA-chock,” i *Kunskapens kretsar: Essäer om kunskap, bildning och vetenskap genom tiderna*, red. Charlotte Christensen-Nugues et al. (Lund: Bokförlaget Signum, 2008), 98–99.

Ricoeurs syn på det individuella vittnesmålets betydelse och brevskrivarens eget förbehåll

I *Minne, historia, glömska* djuparelägger Ricoeur minnets betydelse i relation till glömskan. Erinringens resurser står att finna i det personliga vittnesmålet som icke underkastats vem som äger minnet och som inte står under dess kontroll. Med anspråk att undkomma historieskrivningens disproportion av antingen ”för mycket minne” eller ”för mycket glömska” vänder sig Ricoeur till den ”historia som vi lever själva”.²⁷ ”Självetts minne” bekräftas, enligt Ricoeur, av det historieontologiska ”jag var där” och utgör den metodologiska grunden för begreppet reservglömska.²⁸

Den berättande tiden, som också innebär den lidande tiden, söker efter aspekter som förbleknat i det kollektiva minnets fatatur. Det är i det personliga vittnesmålets alternativa narrativ som det utplånade minnet kan uppenbaras.²⁹ Bevarat i en parallell berättelse till den kollektiva aktualiseras i mötet med läsaren en otolkad verklighet. Den munktellska brevsamlingen innebär ur detta teoretiska perspektiv historiska fönster som, präglade av genrens personliga närhetsfokus, kan utgöra en minnesreservoar för bildningsresans pedagogiska intentioner.

Det faktum att privata brevsamlingar sällan är redigerade innebär många fördelar. Beaktat Ricoeurs metodologiska utgångspunkter kan breven genom genuina ögonblicksbilder upplevas som nyckelhålstittande. Dock är det ur etisk synpunkt inte alltid självskrivet vad som av hänsyn till brevskrivaren och hans efterlevande bör utelämnas. En viktig utgångspunkt är att privata brev vid tiden inte var så särskilt privata, en praxis Johan Henrik Munktell själv berör.

Mina bref, som jag skrifver *utan concept*, få ej visas utom för mina allra närmaste, men tillhöra dem som ej endast af nyfikenhet vilja höra något af mig. Dessa ursäpta visst också den oordning och de fel emot Rhetoriken som i mängd förekomma.³⁰

Johan Henrik Munktells sätt att om aftonen vid skrivschatullet ge uttryck för vad han tänker och känner bär prägel av 1800-talets romantiska uttrycksrepertoar. Skolad i samtiden skriftspråkliga norm kan breven betraktas som rätt frispråkiga. Speglad genom en ung mans tankar om livet har med hänsyn till brevskrivaren, och i beaktande av forskningsprocessens etiska överväganden, analysen sökt avgränsas till de delar där resans pedagogiska intentioner aktualiseras.

Icke desto mindre spelar själva papperet en viktig roll. Skrivna på det lilla handpappersbrukets eget finpapper symboliserar resebrevet den artefakt som bidrog till brukets framgång under 1700-talets senare decennier. Under det kommande århundradet skulle produkten utvecklas till brukets mest exklusiva exportvara.³¹ Ur tolkningssynpunkt är förmånen att få ta del av resenarrativens handskrivna original

27 Ricoeur (2005), 33–34, 78, 182–87, 196, 212–18, 511.

28 Ricoeur (2005), 49, 59, 196–97, 391.

29 Ricoeur (2005), 530; Jfr *Time and Narrative I–III* (Chicago och London: The University of Chicago Press, 1984–1988); *Från text till handling* (Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag, 1993), 207–35.

30 Hamburg d. 1 September 1829.

31 I Reynard (2000) ges en mycket intressant analys angående förmågan att hos mindre pappersbruk investera äldre åtråvärda kunskaper på marknaden, något som inte tidigare problematiserats. s. 494.

en särskild kvalitet som förhöjer värdet av det skrivna. Med macro-perspektivets historiska inramning av regionen och tidevarvets komplexitet framträder som tolkande parametrar kopplingar till samhällets långtidsminne.

Studieobjektets inramning och samhällets långtidsminne

Grycksbo bruk grundades 1740 under frihetstidens gynnsamma regelverk. Förutom 1739 års manufakturprivilegier ansågs tillgången på skog, rent vatten och linnelump vara en förklaring till framgången.³² I sin resedagbok berättar Abraham Hülphers att tillverkningen 1757 bestod av ”[g]rått maculator, Cardus-papper, tobakspapper, skriv- och conseptpapper samt pap”.³³ Familjen Munktell ägnade sig åt manufakturer av olika slag och 1752 anlades ett frismakeri bestående av en klädesfabrik och ett färgeri.³⁴ En nyckel till brukets expansion var tillverkningen av finpapper. Det som framförallt väckte uppmärksamhet var den tunna, exklusiva kvaliteten och dess ovanligt vita färg. Den tidiga exporten bidrog till att Grycksbo gård med anor från 1300-talet blev centrum för svensk pappersindustri och en viktig del i den merkantila utvecklingen under epoken.³⁵

En historisk fond är Stora Kopparbergets protoindustriella utveckling. Förutom kopparbrytningens betydelse för Sveriges identifikationsprocess under stormaktstiden, anses Falu gruva utgöra unik empiri för samhällets långtidsminne. I analogi med den tekniska progressen framträder som avläsbara tecken tidiga tendenser på den moderna pedagogikens begynnelsepunkt.

I *Kontrasternas spel - en svensk mentalitets- och pedagogikhistoria* åskådliggör Per-Johan Ödman hur identifierbara avsteg från stormaktstidens konformism, i form av mentaliteter, kan deduceras ur det framväxande industrilandskapets organisation. Fenomenet tas till intäkt för att empiriska rester av en mer individualiserad bildningssyn som kulminerar vid sekelskiftet 1800 kan skönjas. En viktig del i analysen är bergsmännens oberoende ställning ochandel. Syntesen landar i en identifierbar brytpunkt som tar spjårn i vardagsontologiska exempel på hur människor som till synes förkroppsligar ett gammalt paradigm mirakulöst nog är de som bidrar till tidevarvets förnyelseprocess.³⁶ En annan infallsvinkel är Karl Gustav Hildebrands longitudinella analys av Stora Kopparbergets betydelse för svensk industrihistoria. Genom det svenska näringslivets historiska progress påvisar Hildebrand hur det tusenåriga företagens empiriska traditioner lagt grunden till moderna samhällssystem.³⁷ Sammantaget pekar dessa studier på hur förmågan att placera Sverige på världskartan präglades av progression och ständigt förnyad kompetens där strategiskt utbyte av kunskap och interkulturell kompetens lade grunden till det unika industrilandskapet.

32 Bertil Boëthius, *Grycksbo 1382–1940: Minnesskrift* (Falun: Falu Nya Boktryckeri AB, 1942), 140–44, 193.

33 Abraham Hülphers, *Dagbok öfver en resa igenom de, under Stora Kopparbergs Höfdingedöme Lydande Låhn och Dalarne 1757* (Västerås, 1763, utgiven 1957).

34 Hülphers skriver att fris, ett grövre ylletyg, var mycket begärligt för Faluborna vid denna tid.

35 Boëthius (1942), 230 ff. Jfr Reynards (2000) ”finding value in diversity” som betonar vikten av att tillhandahålla ett bredare sortiment för att hävda sig på den framväxande marknaden. s. 493.

36 Ödman (1995 del 1), 172–92, 271–80; del 2, 410–13.

37 Karl Gustaf Hildebrand, *Erik Johan Ljungberg och Stora Kopparberg* (Stockholm, 1970), 7–14.

Koncernen med Sverige som modern nation på sin meritlista kastar ett intressant ljus över företagsandan vid Grycksbo bruk under 1700-talets andra hälft. Munktellsfärens inflytande över driften vid Falu koppargruva vilade på generationers samlade erfarenhet av att skickligt förvalta naturens tillgångar. Här framträder konturer av tidig mobilitet och internationella kontakter.

En viktig person i brukets historia är *Johan Jakob Munktell* (1774–1847), bergsråd och arvtagare till bruket 1790. Utöver omfattande restaureringar av fabriken och fabriksområdet innebar giftermålet med *Eva Gahn* (1782–1850) att familjen Munktell sammanfördes med en situerad Stockholmselit. Till kretsen hörde vetenskapsmannen Johan Gottlieb Gahn (1745–1818), riksdagsmannen Hans Järta (1774–1847)³⁸ och kemisten Jöns Jakob Berzelius (1779–1848)³⁹. Tillsammans fick de stor betydelse för bruket och den tekniska utvecklingen kring Stora Kopparberget.⁴⁰ Skolade i Linnétraditionens vetenskapliga idéer, och de moderna pedagogiska principer som rådde i det Gahnska huset vid Trädgårdsgatan i Stockholm, fördes till Falun progressiva idéer om forskning och undervisning. I hemmet, där en politiskt inriktad umgängeskrets höll salong, odlades en otvungen miljö med lekar, musik och dans. I denna miljö fostrades Johan Henrik Munktells mor, Eva Gahn av assessor Henric Gahn (1747–1818) och hans hustru Eva Catarina Gahn f. Svedenstierna.⁴¹ I Gunnar Petris biografi om Hans Järta⁴² beskrivs ett upplysningsliberalt klimat präglat av filosofi, litteratur, ekonomi och politik. I boken sätts de intellektuella strömningarna ur ett idéhistoriskt viktigt perspektiv in i Faluns infrastruktur genom familjen Gahn och den övriga personkretsens inflytande på samhällsutvecklingen.⁴³

I *Det hotade huset: Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden* ger Peter Englund en viktig bakgrund till hur samhälleliga maktstrukturer övertogs av borgerskapet under 1800-talet. Dessa skjuter även in sig mot uppfostran vilket på ett flagrant sätt belyser Ödmans pedagogikhistoriska exemplifiering av epokens historiska brytpunkt.

Merkantilismen bidrog till en brytpunkt inom svenskt statsskick. Ideologiskt innebar utvecklingen att stormaktstidens ståndsfunktionella och bördsaristokratiska adliga ideologi fick se sig utmanad av lågadelns merkantila ideologi. Förändringen tog sig personliga uttryck där adelsmän med sviktande resurser fick se sig utmanade av en gryende kapitalism. Rörelsen var dubbelriktad medan högadeln förborgligades flyttade lågadeln fram sina positioner genom att anamma högadelns manér. Den glidning av värderingar som kom att prägla förvaltning och krigsrätt förklaras av den blandideologiska sammansättningen och den merkantila lågadelns växande betydelse.⁴⁴ På ett konkret plan illustreras rörelsen av hur Johan Henrik Munktell fick tjänstgöra vid kungens kansli sedan han avslutat sina studier vid Uppsala

38 Hans Järta avsåg sig sitt adelskap och blev landshövding i Dalarna.

39 Jöns Jakob Berzelius var elev till Johan Gottlieb Gahn, som bosatte sig i Falun.

40 Grycksbo herrgårds gästbok (1802) i privat ägo. Se även Boëthius (1942), 238–40, 274.

41 Gunnar Petri, *Hans Järta: En biografi* (Lund: Historiska Media, 2017), 34–37; Boëthius (1942), 203–5, 208, 277–79.

42 Hans Järta, som tillhörde umgängeskretsen, bodde själv i en våning i huset på Trädgårdsgatan.

43 Petri (2017), 34–37. Se även Boëthius (1942), 203–5, 208–13.

44 Englund (1989), 120f, 236–40, 242–43.

universitet.⁴⁵ Arvet kom från kravet att adelns utbildning skulle komma Sverige del och vittnar om det adliga bildningsidealets koppling till statens behov av kompetens.

Analys av Johan Henriks Munktells resa

Bildningsresan var ett kostsamt projekt som tidigare varit förbehållet adelns söner. Det faktum att även blivande präster och välbärgade bondsöner kunde få åka belyser samtidigt den exklusivitet som peregrinationen betingade. Ola Winberg, som studerat det äldre peregrinerandet i relation till ”Mårten Törnhielm och den europeiska resan”, förklarar att den bildningsresa som avslutade en adelsmans utbildning var ett större projekt än avgränsade studieperioder vid utländska universitet. För att understryka skillnaden beskriver han peregrinationens dubbla optik av statsmannamässig utbildning och ståndsmässig belevnhet. Samtidigt som omvärldskunskap, kännedom om politiska sakförhållanden och ståndsmässiga umgängesformer erövrades skulle den kontinentala kulturen insupas.⁴⁶

Winberg förklarar att bildningsresans nyttoaspekter var ett arv från peregrinationens pedagogiska schema. *Ars apodemica* – konsten att resa – innebar konkreta metoder för resans genomförande där resenärens redovisning utgjorde en väsentlig del. Den tidiga reseberättelsen kan därför betraktas i ljuset av pedagogiska anvisningar. Förmånen att få resa kombinerades med kravet att korrekt återge sakförhållanden i kunskapsspridande syfte. Winberg skjuter in sig mot de uppfostringsmetoder som innebär att reseberättelser kan studeras i pedagogiskt syfte och det värde som betraktas ”som ett inlägg i den pedagogiska debatten”.⁴⁷

Inom ramen för de privilegier som omgav den ståndsmässiga bildningsresan kan ett tydligt nyttoperspektiv identifieras. Johan Henrik Munktells bildningsresa kan utifrån det perspektivet jämföras med den adliga bildningsresans övergripande mål. Det utvecklingsbehov som förelåg hos det familjeägda pappersbruket kan på ett kontextuellt plan sägas avspegla den förindustriella diskurs som handlade om att reducera andra nationers försprång. Reynard menar att spänningen i ”the speeding up’ of manufacturing paper by hand” definierar epokens behov av att anpassa befintlig teknologi med hantverksmässiga rötter i medeltiden till nya sociala strukturer och marknadsiserade normer.⁴⁸ I analogi med Winbergs analys av resemotodiken betonar Ödman att innebörden av investering och progression var del av utbildningskariären.⁴⁹

Enligt den praxis som förekom hade Munktell skolats in i den praktiska verksamheten under undervisningsfria perioder. Det faktum att han saknade teoretisk utbildning på området understryker den äldre bildningsresans fordringar. Kriteriet att med systematisk precision dokumentera sina iakttagelser förklarar varför förkunskapskrav var nödvändiga. Medveten om problemet skickades han av sin far till riksbankens sedgekspert, G. E. Pach för att i en slags förstudie närma sig tekniska

45 Johan Henrik Munktell tjänstgjorde efter sin kansliexamen vid Uppsala universitet, vid finansdepartementet som var en del av kungens kansli. Boëthius (1942), 292.

46 Ola Winberg, ”Mårten Törnhielm och den Europeiska resan,” i *Från Karakorum till Siljan: Resor under sju sekler*, red. Hanns Hodacs och Åsa Karlsson (Lund: Historiska Media, 2000), 102. Jfr Winberg (2018).

47 Winberg (2000), 111–14. Jfr Stagl (1995).

48 Reynard (2000), 493.

49 Ödman (1995 del 1), 193f. 199. Jfr Winberg (2018).

problem. Genom besöket väcktes hans intresse för nya tekniker som gas och limningsanstalter.⁵⁰

Försedd med en tydlig resplan var avsikten att under praktikperioder observera olika tekniker för att sedan välja ut den mest fördelaktiga. Under resan mot kontinenten gjordes noteringar av värde. Förutom Lessebo i Småland besöktes pappersbruket i Carlskrona.⁵¹ Störst intryck gjorde dock ”[K]ammarrådets Drewsens nya mekaniska pappersfabrik på Strandmöllen”. Munktell skriver ”Jag tillstår att jag riktigt gapade på bondmanér öfver detta mästerverk af mekanisk upfinning”. Men tillverkningen hade sina brister och Munktell fortsätter, ”jag har idag swurit öfver hans dåliga och fläckiga postpapper i min Dagbok.”⁵²

På båten mot Hamburg inser han värdet av språkkunskaper. Mötet med många olika nationaliteter gör att han känner sig begränsad. Han inleder en dialog med en engelsman som han svarar på franska och utbrister ”[H]wad jag ångrar att jag ej ifrån barndomen begagnat eller sökt alla tillfällen att lära alla språk. Det vore oändligt behagligt att kunna”. Väl framme vid destinationen i Berlin påtalar han behovet av att skaffa sig en ”[S]pråkmästare (...) för att lära mig skrifva och tala någorlunda felfritt.”⁵³ Med en hyfsad reskassa finner han ett boende vid Unter dem Linden från vilket tre operahus kan skådas.⁵⁴

I de handskrivna breven blandas vardagliga ting med intressanta narrativ från ett Europa i förändring. På tätt skrivna sidor tar forna miljöer gestalt där industrialiseringens intensivaste fas varvas med exklusiva nyckelhålstittar in i Berlins finaste familjer och sällskap. Skildringarna minner om en ännu outbyggd offentlighet där salonger utgör mötesplatser och konsertlokaler inte värmdes upp utan publiken satt med ytterkläder på och fick stampa sig varm. I breven får historiskt kända personer åter anda och liv. Filosofen Schleiermacher håller en av sina legendariska föreläsningar och syskonen Mendelssohn imponerar med sina musikaliska talanger. Den bistra vintern 1829 gör sig påmind när Munktell förfryser sin näsa och den kammare han fått hyra är så kall att han måste ha rocken på sig inne.

Johan Henrik Munktell umgicks i välrenommerade kretsar. De creditiv han medförde gav honom inte bara tillträde till Berlins diplomatiska elit utan också till andra inflytelserika personer. Här speglas det nätverk som utgjorde kärnan i familjen Munktells umgänge. Inte minst framstår medlemmar i den ”snillekommitté” som tog ut riktningen för det svenska skolväsendet, som vänner till familjen.⁵⁵ 1825-års uppfostringskommitté kopplas i Richardsson till en ”livlig debatt rörande såväl folkskolefrågan som lärdomsskolorna.”⁵⁶ Under resan mot Berlin råder han sin far att bevista ”kröningen i Stockholm” vilken torde ha rört drottning Desiderias kröning i Storkyrkan 21 augusti 1829.⁵⁷

50 Boëthius (1942), 293f.

51 Carlskrona d. 18 Aug. 1829.

52 Köpenhamn d. 26 Aug. 1829.

53 Berlin d. 15 September 1829.

54 Berlin d. 15 September 1829.

55 Grycksbo herrgårds gästbok (1802) i privat ägo.

56 ”Kulturpersonligheter som A. Agardh, J. J. Berzelius, E. G. Geijer, H. Järta m.fl. ingick i denna som gick under namnet ”snillekommittén”. Gunnar Richardsson, *Svensk utbildningshistoria: Skola och samhälle förr och nu* (Lund: Studentlitteratur, 1990), 42. Se även Ödman (1995 del 2), 485.

57 Stockholm d. 10 Aug. 1829.

Rekommendationsbrev ingick som en viktig del i bildningsresans förberedelser. Hodacs, som mera ingående beforskat resans pedagogiska villkor, skapar med begreppen *lärorika rum*, *fyndrika rum och noder* en förståelse för de möjligheter som denna typ av företeelser kunde ha för lärandet.⁵⁸ Johan Henrik Munktells resa var ur denna synpunkt planlagd i minsta detalj. Från ett sommarhett Stockholm utbrister han "[Ä]nteligen är jag resfärdig. Jag har i 8 dagar sprungit omkring nästan ouphörligt i rese-bestyr. Arwedsons Creditiv war artigt författadt och adresserat på 9 hus".⁵⁹

I breven avspeglas möten och platser där många betydelsefulla personer omnämns. Brandel, som är minister vid den svenska beskickningen i Berlin, är en värdefull förbindelse som röner hans varma uppskattning. Han bjuder "på middag med holländska ostron och fina viner" och ger honom goda råd. Tillbaka på kammaren förfäras han över de svenska delegaternas dekadens.

Uti en militair-Stat, såsom denna, borde vi, likasom de fleste andra Nationer hafva militairer till representanter, och allrämest ej sådana som den lilla sprättande och löjlige Brémer och den gäspande klädhängaren: Wrangel, 2nede minst Carolinske gestalter jag ännu sett.⁶⁰

Meriter kunde vid denna tidpunkt tillskapas på olika plan.⁶¹ Johan Henrik Munktell hade under sina studier i Uppsala gjort sig känd som en duktig musiker. Uppmärksam av Erik Gustaf Geijer erhöll han ett kreditiv till Amalia von Helvigs litterära salong i Berlin. Där blev han älskvärt mottagen. Berömd eller inte föreföll den honom oorganiserad och fru Helvig själv för gammal för att vara värdinna. Mindre intresserad av den poesi som upptog temat för kvällen lämnade han under artiga former samkvämet men kunde först inte finna värden. "[G]eneral Hellwig är sjelf aldrig inne vid dessa witra samquäm utan funderar på sina kanoner".⁶²

Breven växlar från det ena ämnet till det andra. Osorterat tar brevskrivaren upp sådant som förefaller honom angeläget. Än är det resandets vedermödor, omgivningens sällsynt vackra miljöer och de vanor man lagt sig till med på kontinenten som "Thé och Caffé drickande" och det vackra "Porcellainet" som kan vara riktigt dyrt.⁶³ Än plågas han av argsinta fabrikörer, ett oläkt skoskav, pengabrist och hemlängtan. Värst är saknaden efter familjen. "Det är en påfrestning", skriver Munktell, när "noticer hemifrån" uteblir. Den vädjan som uttrycks i repliken: "Skriv (...) ofta, om hvad som heldst; det allra obetydligaste hemifrån är alltid af värde på ett sådant afstånd", beskriver hur efterlängtade breven hemifrån var.⁶⁴

Genom den korrespondens som besvarats erfars också hur den uppgift han fått blir allt svårare att lösa. Ivrig att få expandera sina tidigare iakttagelser förefaller Munktell oförberedd på det motstånd han kommer att möta. Fabrikanterna i Tyskland vill

58 Hodacs (2007b), 94–97; (2007a), 47–53.

59 Stockholm d. 10 Aug. 1829.

60 Berlin d. 10 November 1829.

61 Hodacs och Karlsson skriver att reseberättelsen också fungerade "som en meritförteckning" för att göra intryck på framtida arbetsgivare (2000), 11.

62 Berlin d. 10 November 1829.

63 Berlin d. 27 Sept; Berlin d. 10 November 1829.

64 Köpenhamn d. 26 Aug. 1829.

varken ta emot honom än mindre röja sina metoder. Givet ett tillspetsat konkurrenssläge ”var det nästan omöjligt att få se Patent-Pappersfabriken i Berlin” varför ”Fabriken Commissions-Rådet Weber” ger honom rådet att ge sig ut på landsbygden.⁶⁵ Efter en obehaglig incident i Euskirchen där han hotas sedan han ”[I]uradt ut ett och annat angående klorblekningen”, bestämmer han sig för att byta taktik. Under antaget namn och falskt pass skaffar han sig arbete vid en fabrik men blir upptäckt. En proposition som får Munktell ”att studsa” innebär att ta en fabriksägares yngre bror ”såsom mästare med (mig) till Sverige”. I syfte att inte göra fadern besviken raljerar han över den avvisande attityden. Efter kortare besök vid pappersbruken i Spechthausen och Wolfsvinkel, skriver han i ett brev från Berlin den 26 september; ”[K]anske vore fruntimmersvägen säkrast att få inträde i manufacturerne”.⁶⁶

Genom att utge sig för att vara ute i andra ärenden lyckas Munktell få se produktionen vid några av fabrikena men insynen är begränsad.

Hr Strehmann, egaren, [...] satte mästaren att följa mig omkring i werken, det han tämmeligen beskedligt gjorde. Dock syntes altid det han fruktade att lära ut något. Och han hade alltid bråttom, att jag ej hann fråga ut hälften af hwad jag kunnat åstunda.⁶⁷

Det hårdnande klimatet på kontinenten ändrar drastiskt hans förutsättningar. Artikeln ”I industrispionens öga” skapar i den meningen en viktig relief till hur Munktells disciplinerade ansats övergår i frustration och förskjuts mot dagsprogram av mer utsvävande karaktär. Han var helt enkelt inte välkommen.⁶⁸ Det är i detta skede när reseberättelse ändrar karaktär som skildringens pedagogiska innebörd intensifieras. Brevet från Berlin 1829 är ur denna synvinkel de intressantaste.

Genom Anders Florens skildring av Reinhold Angersteins europeiska *grand tour* 1755, fångas något av de utmaningar Munktell ställdes inför. Även om händelsen ligger tidsmässigt före förklaras något av de svårigheter den hårdnande konkurrensen på världsmarknaden innebar. Rydén analys av 1700-talets manufaktur klargör varför 1800-talets tidiga decennier, på ett mera tillspetsat sätt, innebar att äldre hantverkstraditioner som tidigare varit mer nationellt präglade konkurrensutsattes när tekniken utvecklades mot mer konforma metoder. Här speglas det hot som drabbade resenärer särskilt hårt och som relateras till den framväxande världsmarknaden.⁶⁹

Även om resebrevet till skillnad från Angersteins dokumentationer till Jernkonstret utgör privat korrespondens uppstår en vändpunkt där uppdraget får göra på sig för Munktells egna intressen. Samtidigt som han anstränger sig för att vara lojal skaffar han sig legitimitet för andra scenarier.

För att något mildra sina upptåg och ständigt ökande utgifter försvarar han sig med att han helst ’[w]ille vara Musicus till profession.’⁷⁰ Glidningen pekar på en

65 Berlin d. 15 September 1829.

66 Berlin d. 26 September 1829.

67 Berlin d. 26 September 1829.

68 Anders Florén, ”I industrispionens öga: Reinhold Rucker Angerstein och resan genom de södra Nederländerna år 1755,” i *Från Karakorum till Siljan: resor under sju sekler*, red. Hanna Hodacs och Åsa Karlsson (Lund: Historiska Media, 2000), 127–62.

69 Rydén (2013).

70 Berlin d. 10 November 1829.

friare borgerlig praxis av resekultur inom vilken han kan unna sig att ömsom vara disciplinerad och ömsom befria sig från bördan. Det mest uppseendeväckande är hur han öppet reflekterar över detta.

I breven till sin far berättar han att han försökt hyra ett pianoforte då han behöver hålla fingrarna igång. Inte utan stolthet berättar han att Franz Berwald⁷¹, som komponerar på sin nya opera, är intresserad av hans musikaliska råd. Tillsammans besöker de societeten i Berlin. Munktell förklarar att förmiddagen disponeras till arbete och ”eftermiddagen (...) åt nöjen och beséenden af märkvärdigheter”.⁷² När hans kammare vid jultiden blir för kall flyttar han helt sonika in hos Berwald.

Immanent pedagogik- det gamla och det nya

För att ge begreppet immanent pedagogik en innebörd vänder sig Ödman till Carl Mikael Bellmans poesi. Inbäddad i 1700-talets estetik gestaltas genom Bellmans degenererade karaktärer ett förgånget paradigm samtidigt som ett nytt förebådas.⁷³ Jämförbara gestalter dyker också upp i Munktells brev, där pudrade 1700-talsarketyper träder fram som skuggor ur syrefattiga salonger där vinet är surt och musiken falsk.

Att börja med, så war Sällskapet så hiskeligt wederstyggligt att jag trodde mig inkommen i ett Menageri, och sedan war den musik som gjordes, i hvilken jag måste deltaga, så lumpen och under min wärdighet såsom Musicus, att jag måste taga min tillflykt till att spela nojs med herrar amatörer för att ej hafva för odrägligt.⁷⁴

Fenomenet uppstår också i Munktells beskrivningar av hemmiljön som i svåra stunder är en hägring men likväl ändå en rest av den gamla världen. Under utlandsvistelsen kunde han via faderns brev hållas uppdaterad och relatera sig till händelserna på bruket: ”[B]eskrivningarna över huru det gått med vardagsgöromålen hemma (...) roar mig mycket. Jag är då på Grycksbo för en stund och går i mina trasiga rockar och ser därpå”.⁷⁵

Ödmans analys förklarar varför han måste befria sig från den gamla världen på samma gång som den skolar in honom i framtiden. Han hänvisar till den mentalitet som paradigmskiftet innebär och som pekar på en spänning mellan ”frihet” och ”tvång” i avseende på individens möjligheter i förhållande till tidigare epokers kollektiva tänkande.⁷⁶

Det sätt på vilket Johan Henrik Munktell improviserar visar tecken på explorativa inslag och kreativ kompetens. Brev som fortsätter rapportera om den nya teknikens framsteg undertecknas med ”Pappas lydige Henric”.⁷⁷ Utifrån detaljerade beskrivningar av valskistor, trådformar, blekningsprocesser och massans konsistens, förväntas bergsrådet ta ställning till vilken metod som är den mest gynnsamma för Grycksbo. Påverkad av de hinder som ställts i hans väg visar den unge arvtagaren

71 Franz Berwald (1796–1868) är svensk tonsättare som under perioden vistades i Berlin.

72 Berlin d. 16 December 1829.

73 Ödman (1995 del 2), 410–13.

74 Berlin d. 16 December 1829.

75 Berlin d. 23 September 1829.

76 Ödman (1995 del 2), 410–13.

77 Berlin d. 27 September 1829.

tecken på otålighet när han tröttnas med vidlyftiga förklaringar om sådant ”[s]om en blind kärring kan se”. Även societetslivets lockelse har en gräns och Munktell förklarar att han föredrar att ”taga en liten Kummil och äta oskalad potatis med Berwald (...) än att frossa på stora kalaser hos tråkigt folk”.⁷⁸

Mån om att fullfölja sitt uppdrag fortsätter Munktell sin resa. Efter en strapatsrik färd i djup snö meddelar han, i ett brev avsänt från ”Cölln”, att ägaren av ett pappersbruk i Siegen vill sälja sina uppfinningar. I en avsevärt mer engagerad ton uppmanas fadern att undersöka hur patent fungerar länder emellan, och även om kompromissen avfärdades som opraktisk och för dyr går Johan Henrik Munktell stärkt ur den ofullbordade uppgörelsen. Föga likgiltig redogör han för pappersbrukets tekniska principer. Det är skada, skriver Munktell, ”att jag ej fick se werket igång, ty kölden hade fått tag i det obetydliga vatten, hvarmed werket nätt och jemt kunde gå”.⁷⁹ Under läsningen frapperas man över hur intensiteten stegras när Munktell bemödar sig om papperets kvalitet. Enligt Reynard var detta en nyckel till framgång, förmågan att bevaka kvaliteten i den moderna kommersens tidevarv där storskalighet och mekaniserad produktion prioriterades fordrade ihärdiga bemödanden som pekade bortom billighetsdiskursens korta perspektiv. I det långa loppet segrade den som förmådde förvalta kunskapen från de äldre traditionerna in i det moderna paradigmet och förädla kunskapen med hjälp av ny teknik.⁸⁰ Innan besöket i Siegen hade Munktell genom en Mr. Godwin i Eberfeld informerat sig om en engelsk ”upvärmings-maschin som kanske wore användbar hemma i nya packkammaren”.⁸¹ ”Idén är högst enkel, men alla dimensioner måste ytterst noga iakttas i anseende till luftdraget.” Emedan de befintliga maskinerna ständigt var ”eldade” och omöjliga att ”copiera” rekommenderades han att studera ett ”nyss upfunnet sätt att göra papper” i Siegen. Med en kombination av nyväckt intresse för detaljerna och tilltagande mistänksamhet mot de tyska fabrikanter som vill sälja sin sina uppfinningar, jämför han omsorgsfullt olika maskintillverkares för- och nackdelar.

En torkningsmaschin med KopparCylindrar värmda med ånga skulle likasom på den engelska maskinen appliceras efter guskmaskinen. De fördelar hvarmed han på ägta Tyskt vis visste utsira sin upfinning woro: att papperet genom stampningen blef segare och bättre. (...) Den Engelska maskinen (...) blifver (...) långt bättre för grofva papperssorter, emedan den både kan göra större formater och (...) blifva förmanligare (...) för de tunnare och finare sorterne.⁸²

Det är ovanligt, skriver Munktell, att så tunt papper är så jämt så det kan jämföras med de handgjorda.⁸³

Det är tydligt att Köln med omnejd ger något bättre förutsättningar för studier av det slag som uppdraget föreskriver. Ett tecken på bildningsresans pedagogiska upplägg är att Fabriksnäringen studeras i bredare betydelse. Här noteras både

78 Berlin d. 16 December 1829.

79 Cölln d. 8 Februari 1830.

80 Reynard (2000), 494–96.

81 ”Mr. Godwin, här en etablerad Engelsk Mechanikus med gjuteri o. werkstad, war mitt dageliga sällskap.”

82 Cölln d. 8 Februari 1830.

83 Cölln d. 8 Februari 1830. Jfr Reynard (2000), 494–96.

”Jern- och messings-manufacturere och manufacturer i siden och bomull”.⁸⁴ Munter till sinnes roar han sig i salongerna. Unge Munktell är en konnässör som vet att förvalta sitt sociala värde. Han förnyar sin ”garde robe” och röner stor uppmärksamhet i de sammanhang där han deltar. Till flickornas förtjusning excellerar han vid pianot, spelar fyrhändigt med dem och konverserar under ”cotillonens turer”. I ett brev från Cassel berör han det tokiga i att kvinnor och män delas upp i sällskapslivet. På det viset missas bildningen mellan könen, förklarar Munktell.⁸⁵

Resorna går vidare mot Paris där pappersfabrikerna i omgivningen var tillstängda men där kulturlivet blomstrar. Efter en kortare tur till England erbjuds han tillträde till Honigs och Zoonens pappersbruk i Holland men resorna beskrivs som tröttsamma och dammiga och inte förrän han efter en fotvandring i Alperna sommaren 1830 är på väg mot Wien, sker ett genombrott. I en postdilgens faller han i samspråk med ”den bästa papiersfabrikanten i Österrike” som med faderlig värme uppmanar honom ”att bli den första i Sverige som arbetar ’på machin’”.

Under tysthets-löfte fick jag följa honom till hans Fabrik på 2 dagar, der jag af hans familie blef wäl accuellerad. Förmiddagarne användes i Werkstäderna och eftermiddagarne till utfarter i den sköna och [...] rika tragten. Jag kunde omöjligt få lära limningen i massa; han vågade ej för sina compagjoner. Han rådde mig ifrigt till att blifva den första som arbetade på machin i Swerige, och ingav mig rätt mycken lust derfor. Wi få snart talas härom; men må ej ett ord därom komma ut.⁸⁶

Lättad över framgången återgäldar han vänligheten.

För hans artighet emot mig, som werkliken var ovanlig, lärde jag honom att göra och använda Takpapper. Hwarwid han fick stora ögon.⁸⁷

Takpapper var en innovation med hemortsrätt i Grycksbo som nämns i Hülphers resedagbok 1757. Tekniken upptäcktes när man rev en gammal lada med tjärpapp.⁸⁸ Exemplet belyser hur teknikutvecklingen investerades i resandets ömsesidiga utbyte av kunskaper där kunskapandet i sig utgör en bytesvara. Exemplet förstärker också Reynards hypotes om hur äldre hantverkstraditioner transformerades in i den nya världens produktion och produktionstakt.⁸⁹

En pappersmaskin av engelsk typ

Det var en stor händelse när den första pappersmaskinen installerades på Grycksbo bruk år 1836.⁹⁰ Installeringen hade föregåtts av noggranna förstudier. Den mest avgörande var när Johan Henrik Munktell skickades till kontinenten för att studera ’[d]e nya methoderne’.⁹¹ Den pappersindustri han kom i kontakt med under sina resor präglades av ett paradigmskifte där handpappersbruken konkurrerades ut av

84 Cölln d. 8 Februari 1830.

85 Cassel d. 13 Januari 1830.

86 Wien d. 29 September 1830.

87 Wien d. 29 September 1830.

88 Hülphers (1763, 1957). Se vidare i Boëthius (1942), 241–43.

89 Reynard (2000), 493ff.

90 Pappersmaskinen var en konstruktion av engelsmannen Henry Donkins. Boëthius (1942), 308ff.

91 Boëthius (1942), 300–1.

maskintillverkningen. Anledningen var den snabbt växande efterfrågan på papper. Reynard placerar fenomenet i en större kontext;

Recent revisions to our understanding of the industrial revolution as well as investigations of the rise of consumption have come to agree on the dynamism of West European manufactures on the eve of industrialization.⁹²

Utvecklingen är, hävdar Reynard, en spegel av industrialiseringen och en nyansering av hur begreppet proto-industriell skjuter in mot effektivare teknologi och socioekonomisk marknadsstruktur. Analysen pekar mot Grycksbos paradgren; ”Quality has also been an issue in comparisons between hand and machine output.”⁹³ Behovet att reducera hantverksmässiga förluster och möta marknadsförväntningar var en svår process där innebörden av ”quality challenges” var pregnant och där Johan Henrik Munktell utvecklar en oväntad balans. Med hänvisning till de paradigmatiska omvälvningar, innovationer och risker som storskalighet och produktutveckling medförde, hävdar Reynard att kontrasten mellan hantverk och maskintillverkningen är evident för evolutionen av kvalitet.⁹⁴ I detta större perspektiv placerar sig Grycksbo bruk i en tätposition av exklusiva kunder och framgångsrik export. En av brukets kunder var Lars Johan Hierta och det nystartade Aftonbladet. Till brukets framgångsrika export bidrog i hög grad tidigare nämnde Jöns Jakob Berzelius och hans kemisktekniska nyheter.⁹⁵ Med begreppet ”the mystery of trade” redogör Reynard för systemomvandlingens mekanismer genom att belysa betydelsen av de nätverk som formats i den tidigmoderna hantverkskontexten där Munktellsfären sedan medeltiden utvecklat kunskaper i omedelbar närhet till gruvbrytningens behov av utveckling och modernisering.⁹⁶

Att driva ett modernt pappersbruk handlade emellertid inte bara om maskiner. Pregnant är att Johan Henrik Munktells ”learning outcomes” kom att handla en hel del om arbetsmiljö. I breven konstaterar han att arbetarna utomlands är ”snygga och hyfsade emot våra”. Detta är ett ämne som upptar hans funderingar till fadern.

Det är ledsamt att höra att vårdslösheten wid werket hemma fortfar, men det är ej att förmoda någon förändring utan en omstöpning af såväl arbetarnas arbets-method och sedesförbättring. En sådan omstöpning är wisseligen ganska swår att tillwägbringa, och lyckas ej för hvem som hälsdt; men emeldertid hoppas jag en gång, då jag samlat nödig insigt och erfarenhet, kunna med passande råd igenomdrifva den.⁹⁷

Under sina resor tog han intryck av modernt företagande och vid bruket infördes bland annat organisationsmässiga reformer som specialiserade arbetsuppgifter och skiftgång. Inspirerad av iakttagelser han gjort och dokumenterat infördes också personalvård. Förutom ett alkoholprogram för att främja arbetarnas hälsa och välbefinnande försågs arbetarnas bostäder med en täppa där grönsaker kunde odlas. Johan

92 Jfr Reynard (2000), 493.

93 Reynard (2000), 495.

94 Reynard (2000), 494–97. Jfr Boëthius (1942), 301–27.

95 Grycksbo herrgårds gästbok (1802) i privat ägo. Se även Boëthius (1942), 238–41, 260–63.

96 Reynard (2000), 494–97. Jfr tid. anförd Ödman (1995).

97 Berlin d. 16 December 1829.

Henrik Munktells intresse för sociala frågor tog sig också uttryck i hans engagemang för länets nödhjälpskassa och lasarettsdirektionen.⁹⁸ I Hodacs forskning om reseberättande under 1800-talet bekräftas att tematiken i större utsträckning kom att kretsa kring ”den sociala frågan”. I samklang med tidevarvet uppmärksammades principer för fattigdom och sjukvård men också för arbetslivets organisation.⁹⁹

Med plikten som resällskap

Genom Johan Henriks Munktells sätt att underteckna sina brev avslöjas något väsentligt om bildningsresans pedagogiska innebörder. Den känsla av plikt som där kan skönjas återspeglar ett arv från den äldre bildningsresans förpliktelser. Förmånen att få avsluta en utbildning utomlands förenades med distinkta uppdrag i nationens tjänst. Johan Henriks Munktells utländska resor refererar till en rest av en sådan praxis.¹⁰⁰ Innan man reste ut var det vanligt att andras reseberättelser studerades. Företeelsen pekar på hur förberedelser tog sig uttryck i erfarenheter som reproducerades från den äldre respraktikens kanon.¹⁰¹

Inspirerad av linneansk taxonomi görs dagliga noteringar där de vardagliga händelserna kan följas.

Min Dagbok sköter jag, hvar afton och der inflyter det mästa af hwad som passerar under dagen. Jag är upriktig mot densamma, hwad man alltid kan wara med en discret och oegennyttig wän.¹⁰²

Förutom detaljrika observationer speglar breven den personliga reseberättelsens genombrott. Det tidiga 1800-talet återspeglar i detta avseende en brytpunkt för nyttoresandets principer. En viktig parameter är förhållningen till plikt. Liedmans definition av bildningsbegreppet avvisar ett insnävat nyttoinriktat ideal till förmån för personlig växt.¹⁰³ Genom att framställa sig som ”lydig” adresserar Johan Henrik Munktell, i samma ögonblick som han erkänner ett avsteg från plikten, att han, på ett medvetet sätt, försöker upprätthålla en viss halt av plikt. Munktells egna initiativ i relation till resans pedagogiska intentioner kan därför i någon mån antas avspegla hur normer för denna brytpunkt skapas.

Genom Liedmans tidigare presenterade bildningsraster synliggörs förändringar i pedagogiskt tänkande som närmare kan besvara hur resans intentioner och utfall kan ha förhållit sig till varandra. Kriteriet att inte snäva in förefaller i motsats till att kväva egna intressen ha varit att stimulera ”det intellektuellt vitala” vilket svarar mot bildningsprocessens kreativitetskriterium med fokus på epokens mer individuella handlingsutrymme.¹⁰⁴ I detta case faller reseprojektet ut i ett brokigt men framgångsrikt spektrum där Johan Henrik Munktells engagemang för vitt skilda saker som musik, sjukvård, utbildning, pappersframställning, järnväg och bankväsende svarar

98 Svenskt Biografiskt lexikon Bd 26 (1987–1989), 18; Boëthius (1942), 293.

99 Hodacs (2000), 233.

100 Stagl (1995); Winberg (2018; 2000); Boëthius (1942), 292.

101 Hodacs och Karlsson (2000), 11.

102 Hamburg d. 1 September 1829.

103 Liedman (2006), 104–25.

104 Liedman (2006), 117–20.

mot både den enskilda och den kollektiva betydelsen. Noteras bör att intresset för papperets kvalitet både uppfyller plikten mot företaget och utvecklas som passionerad drivkraft under resans gång.

Bildningens livskraft är kontrasternas, hävdar Liedman, den situeras i samspel med andra där olikheter och motsägelser genererar förändring.¹⁰⁵ Bakgrunden beror, enligt Hodacs och Karlsson, på att resandet som praktik situerades ur olika historiska processer. Förändring i termer av resediskursens eget nyckelbegrepp förklaras av att resenären ”som historisk kategori illustrerar förändring”.¹⁰⁶ Resan i kraft av förändringskonnoterat fenomen tangerar också bildningsprocessen. Bildningsbegreppet är ur ett hermeneutiskt perspektiv impregnerat av den rörelse som utresa och hemkomst konnoterar.¹⁰⁷ Inspirerat av det äldre bildningsbegreppet där mål och process inte separeras tyder förmågan att omsätta disparata lärandeområden och kunskapsnoder i praktiken på en förändring som gestaltas inom bildningsresans ram. Mot bakgrund av resans yttre och inre betingelser förenas i den process som bildningsresan utgör, resans utbildningshistoriska betydelse genom den explicita möjligheten att förena den individuella utvecklingen med det kollektiva uppdraget.¹⁰⁸

Bildningsresan som uppfostringsmetod – en diskussion om pedagogiskt tänkande

I korrespondensen mellan far och son föregrips den individuella bildningens gångens genomslag. Det faktum att Johan Henrik Munktell kan resonera med sin far vittnar om en långt framskriden process. Uppluckringen från den striktare metodiken är något de delar i samförstånd. Även om fadern inte formulerar det nya, det han inte vet något om, skapar han dess förutsättningar. Genom sitt erkännande av sonens handlingsutrymme skapar han förutsättningar för det lärande som går utöver resans ursprungliga anvisningar.

Av signifikans är att brevväxlingen dokumenterar framväxten och konstitueringen av en ny samhällsklass som med sina unika krav på självständighet och initiativ formerar en ny praxis kring teknik, politik, finans och umgängesformer. Resekulturen synliggör på denna metanivå hur det svenska bildningsborgarskapet under tidigt 1800-tal, reproducerar sig själv inom en merkantilistisk kultur, knuten till den nya verkstads- och industriverksamheten i Sverige.¹⁰⁹ Detta mer abstrakta utfall motsvarar innebörden i hur det uppdrag var utformat som avsåg att uppnå denna typ av bildningsmål. Förmågan att besvara forskningsfrågorna vilar med denna övergripande förståelse i borgarklassens dolda och öppna strukturer där familjen utgör ett nyckelbegrepp.

I Habermas knyts bildningsförmågan till familjen och det han kallar ”institutionalisering av publik privathet”.¹¹⁰ Med referens till tidevarvet och dess umgänges-

105 Liedman (2006), 120.

106 Hodacs och Karlsson (2000), 7. Jfr Gustavsson (1996) som berör hur samhällets förändring över tid problematiserar förhållningen till bildning. s. 14, 249.

107 Gustavsson (1996), 49–51.

108 Jfr Gustavsson (1996), 43–46.

109 Jfr Habermas (1984) om framväxten av en halvoffentlig kultur som formeras både materiellt och immateriellt och Englund (1989) som pekar på merkantilismens mekanismer med stöd av ständsfunktionella samhällsstrukturer.

110 Habermas (1984), 40–44.

former menar Habermas att familjens och familjebostadens utveckling från intimitet till publik rumslighet utgör en symbol för ”en psykologisk frigörelse som motsvarar den politisk-ekonomiska”. Familjekretsens beroendeförhållande till arbets- och handelsutbytets sfärer förklaras med att ”egendomsägarnas självständighet på marknaden motsvaras av människornas presentation av sig själva i familjen”.¹¹¹ Fenomenet återspeglas under Johan Henriks Munktell bildningsresor när han som representant för munktellsfären ges tillträde till viktiga noder men också genom det sätt på vilket den meritering han åtnjuter i första hand tillfaller företaget.¹¹² Familjen, som i merkantilismens anda ”skenbart befriat sig från samhällets tvång”, utövar, enligt Habermas, en autonomi som ger ”den borgerliga familjen dess självmedvetande”.¹¹³ Centralt för bildningsresans uppdrag och dess kritiska moment är, med Habermas förklaring, att familjen och dess kärleksgemenskap ”tycks borga för den icke styrda utveckling av alla förmågor som kännetecknar den bildade personligheten”.¹¹⁴ Denna idé om bildningen, som en erfarenhet som emanerar ur kärnfamiljens privatsfär, tar enligt Habermas, ”sin utgångspunkt i humaniteten i människornas intima relationer med varandra som människor under familjens beskydd”. I denna intimsfär uppfattar sig privatpersonerna som oberoende även av sin ekonomiska verksamhet, poängterar Habermas, och de kan därför träda i en ”rent mänsklig” relation med varandra. ”Den litterära formen för detta är brevväxlingen.”¹¹⁵

I denna merkantilt familjerelaterade diskurs dväls en pedagogisk domän.¹¹⁶ På samma gång betingad av en uttunning av den plikt-känsla som tillhörde det äldre bildningsresandets kanon erfars en annan sorts plikt. I det nya paradigm som formerades krävdes istället för replikerande exakthet kreativitet och risktagande förmågor. I riktning mot industrisamhällets alternativa kravbild förändrades praktiker och sättet att tänka. Pedagogiken som utvecklas i denna borgerligt självmedvetna anda vilar på ett exklusivt abstrakt plan i både en manifest och en latent ideologisk tradition. Med Liedmans manifesta och latent ideologier förklaras hur de förfaringsätt som tillhör ett äldre paradigm måste förnyas samtidigt som de gamla systemen måste fasas ut. Betydelsen är det sätt på vilket skillnaden mellan det normerande, aktivt verkande och det under ytan ’frusna’ via de ideologiska grundformerna kan förklara kontinuitet och förändring.¹¹⁷ Det är också här som utmaningen i Johan Henrik Munktells uppdrag på ett metareflexivt plan mejslar fram resans pedagogiska perspektiv.

I relation till det yttre och inre perspektivet på bildningsresan finns det anledning att beakta Gustavssons teori om bildningen som sammanhållen enhet där de båda momenten ”den fria processen och målet hålls samman i en harmoniskt samverkande relation”.¹¹⁸ Poängen är med referens till det äldre bildningsidealet, en företeelse där

111 Habermas (1984), 42.

112 Jfr Hodacs (2007b).

113 Habermas (1984), 43.

114 Ibid.

115 Habermas (1984), 44.

116 Jfr Hartmans referens till brevväxlingens pedagogiska innebörd för hemundervisning i familjen. (2005), 22–24.

117 Liedman (1997), 165–97, 277.

118 Gustavsson (1996), 266–67.

människan betraktas både som självständig individ och samhällsmedborgare. Gustavssons definition av bildningens friare process tar sin utgångspunkt i det unika hos varje enskild individ och förmågan att utifrån egna förutsättningar tillägna sig och bidra till kunskapsutvecklingen. Förflyttat till pedagogikens domän refererar han till Martin Buber och förmågan att upptäcka anlaget: ”Han ser varje individ som bärare av ett speciellt uppdrag i tillvaron, fullföljbart genom just den människan, och endast genom henne”.¹¹⁹ Pedagogens uppgift blir då att dels identifiera dels förlösa dessa anlag med metoder som medger att det unika tillåts på bekostnad av ett mer konformt ideal. Med den klassiska bildningstanken som ram innebär det pedagogiska uppdraget att förstå dessa förutsättningar men också att ta ut riktningen för hur de bäst kan utvecklas.¹²⁰

Genom att i låg grad styra använder sig bergsrådet Munktell av en högreståndsprincip. Den immanenta pedagogikens ”tystnad” var en effektiv metod som tillämpades för att reglera ett önskat beteende. Tystnadens utfrysning upplevdes av många som långt mer obehaglig än fysisk bestraffning och vittnar om sofistikerade, auktoritära uppfostringsmetoder där barnets självreglering ansågs medvetandegöra på vilket sätt förväntningen och viljan att infra densamma i syfte att undkomma obehag inskräptes som styrande princip.¹²¹ Den aspekt som Ödman uppmärksammar i sin analys av mentaliteternas historia är *relationernas immanenta pedagogik*. Med begreppet åskådliggörs en mentalitet som är signifikant för sekelskiftet 1800. I syfte att redogöra för innebörden i denna mentalitet använder sig Ödman av Carl Mikael Bellmans persongalleri där kontrasten mellan det bortdöende 1700-talet och det nya seklets framtidsutsikter förkroppsligas av karaktärernas vara, som svårighets- och möjlighetsdiskurs, i Stockholms gatu- och krogmiljöer. Det Ödman finner intressant i Bellmans poesi är hur verkligheten och förhållningssättet till medmänniskorna definierades genom spänningen mellan ensamhet och samvaro. Genom karaktärernas öden avslöjas en mentalitet, och det är i relationerna mellan dessa mänskliga öden som samvaron får sin empatiska betydelse.¹²² Syntesen landar i att Bellmans skildring av 1700-talet, genom utsattheten, blir ett sätt ”att återvinna den personliga integriteten”.¹²³ De munktellska resebreven ger i denna mening ”uttryck för en existentiell sanning om hur individen försvarar sin integritet och djupast sett sin rätt till självbestämmande”.¹²⁴

Den berättande tiden är i denna mening sammanflätad med den lidande tiden och kan jämföras med Johan Henriks Munktells öde. Fostrad i en trygg och kärleksfull och autonomt situerad familjegemenskap, kan det avtryck som reseberättelsen förmedlar av det mänskliga handlandet och lidandet betraktas som omständigheter som synliggör den dolda pedagogikens resurs. Resans villkor innebär ur detta perspektiv ett avtryck vars mening återaktualiseras vid läsningen och som pekar på minnesteorins epistemologiska förmåga att låta texten träda i relation med andra texter för att ställas mot en senare tids förståelse. I det personliga narrativets sprängkraft

119 Buber, *Det mellanmänskliga*, citerad i Gustavsson (1996), 269.

120 Gustavsson (1996), 269.

121 Ödman (1995 del 1), 204–5.

122 Ödman (1995 del 2), 407–12.

123 Ödman (1995 del 2), 412.

124 Ödman (1995 del 2), 407.

ligger, enligt Ricoeur, förmågan att avtäckta det som det kollektiva minnet sållat bort och som kan fungera som ett korrektiv till den etablerade uppfattningen.¹²⁵

Med den immanenta pedagogiken som bärande princip skulle den samvaro som breven framkallade ha fungerat kompenserande för Johan Henrik Munktells avskildhet från familjen.¹²⁶ Teoretiskt stöder sig fenomenet även på Habermas förklaring av familjestrukturens betydelse i den entrepreniörelle anda där frånvaron av ”noticer hemifrån” framkallar starka reaktioner och breven, som upptas av föräldrars, syskons och släktingars hälsa och förehavanden, innebär ett avbrott från utanförskapet. Uppmaningen i ”Skriv hvad som heldst” bekräftar att unge Munktell, via breven, får del av den identitetsskapande kärleksgemenskap som, enligt Habermas, är utmärkande för den borgerliga samhällsklassens bildnings- och gemenskapskultur.¹²⁷ Ödman menar att förmågan att främja gemenskap är en viktig del av den individuationsprocess som är utmärkande för epoken. Dess smygande kontenta är en yttring för hur det gamla seklet ömsar skinn trots att människor i sitt sätt att vara upprätthåller det gamla.

Hos Bergsrådet lyser en stark medkänsla fram. En konkret innebörd är hur sonen explicit resonerar om vilka mått och steg han ämnar vidta utifrån faderns sätt att respondera och ställa honom frågor. Här återaktualiseras spänningen i de Habermanska momenten ”frivillighet, kärleksgemenskap och bildning”, som med sin inre lagbundenhet betonar frivilligheten i den familjesituerande epokförståelsen.¹²⁸ Från det pedagogiska förklaringsfältet menar Ödman att epoken ger uttryck för kryptoinläring – en dold pedagogik som emanerar ur den immanenta pedagogikens lärandeformer.¹²⁹

Kryprolärandet kan bäst beskrivas som en del den mentalitetsformering som är signifikant för epoken. I termer av dolt lärande får den verkan genom krypande processer som vinner terräng medan andra mentaliteter försvagas. Med en ”tid av frihet” och en ”tid av tvång” ramar 1700-talets mentalitetsutveckling in den immanenta pedagogik som genomsyrar det tidiga 1800-talet. Utmaningen speglas av den tröghet och de motsägande handlingar som motsvaras av de samtidigt verkande ideologierna där ”frusna” uppfattningar verkar i en samtidighet med nya som tar gestalt.¹³⁰ I termer av kontinuitet och förändring kan kryptolärandet förstås som en kunskapsprocess där kunskapsinhämtandet genomgår resans mått av självprövning, självanalys och självuppföstran. På så sätt symboliseras den inre resa som pågår i en parallellitet med den yttre geografiska resan.

Som en viktig metodologisk innebörd gestaltar sig ”den berättande tiden” som en avgörande kvalitet. Ricoeur menar att narrativets förmåga att sträcka sig mot framtiden samtidigt föregriper den. Från ett hermeneutiskt perspektiv innebär det att Johan Henrik Munktell med sitt kontinuerliga dagboksskrivande öppnar ett fönster mot det möjliga. Genom att kontinuerligt berätta skapas en ordning av vardagslivets

125 Ricoeur (2005).

126 Ödman (1995 del 2), 407.

127 Habermas skriver att breven ”är behållare för hjärtats utgjutelser” och att de i den mån de ämnas för ”kyliga underrättelser” kräver en ursäkt (1984), 45.

128 Habermas (1984), 43.

129 Ödman (1995 del 1), IX.

130 Ödman (1995 del 2), IX–X, 304–5.

händelser som tillåter honom att blicka mot det som ännu inte är.¹³¹ Förmågan att operationalisera extrakt från den levda tidens erfarenhet är ur metodologisk synpunkt synonymt med narrativets långtidsverkande resurs. När berättandet frigjorts från det ursprungliga sammanhanget kan det, i teoretisk mening, omformas till handlingar i det verkliga livets praxis.¹³²

På Grycksbo bruk härbärgerades de gamla idealen men också de nya utvecklingstendenserna. Som företrädare för den merkantila lågadeln under epoken visar sig genom ett intresse för pedagogiska frågor en blandideologi av progressiva idéer och ett klassiskt bildningsideal. Makarna Munktell tillhörde en vetenskaplig krets där Carl von Linné var en förebild. Med tanke på det Munktellska/Gahnska nätverket i Falun fanns direkta kopplingar till metodiken genom Linnélärjungen Johan Gottlieb Gahn. Inte desto mindre hade bergsrådets svärfar, assessor Henric Gahn (1747–1818) undervisats av Linné i Uppsala.¹³³ Som vetenskapligt föredöme kom hans landskapsresor att lägga ett vetenskapligt raster på sättet att inhämta kunskap. Vid tillsättningen av hans professur uppmärksammades även hans sätt att undervisa.¹³⁴

Det är i bildningsresans skummaste vrår som det bortglömda kan anas. Med fokus på den praktiska pedagogikens tillämpning kan det sätt på vilket bergsrådet undervisar sin son i den vardagsnära bruksmiljön sägas motsvara Linnés ”vägkant-undervisning”.¹³⁵ Med ”naturens klassrum” som metafor förklaras hur bergsrådet tillvaratar varje möjlighet att införliva handpappersbrukets bakomliggande principer i sonens förståelse. Med denna tankefigur anknyter bergsrådet till den äldre re-setraditionens genomtänkta progression.¹³⁶

Bergsrådet ger tydliga instruktioner utan att förebrå sonen för dennes irrvägar och icke infriade resultat. Snarare använder sig fadern av en annan princip. Mera oväntat förefaller unge Munktell hållas på humör nästan oavsett vad han gör. Tecken finns att fadern medveten om vad han vill uppnå gör detta till sin metod. Till synes emfaserad över vad sonen tar sig för framstår detta som en risk. Emedan sonen socialt begåvad och med smak för dyra kläder och excesser av olika slag lätt skulle kunna förirra sig på dekadensens arena oförmögen att återvända till uppdraget, tillämpar fadern något som bäst kan identifieras som uppmuntran. Det finns i detta läge anledning att erinra sig det beröm Carl von Linné använde sig av för att få sina lärjungar att prestera sitt yppersta. Genom att berömma dem för även tämligen mediokra insatser investerar Linné i sin egen roll som pedagog. Han ser därmed möjligheten att hålla deras arbetsvilja på topp och förmå dem att arbeta hårdare. Detta gör han inte för att vara snäll snarare är motivet didaktiskt – han tror att det i slutändan gynnar utfallet.¹³⁷ Bergsrådet är beroende av de empiriska undersökningar som sonen kan utföra. De ligger de facto till grund för den största ekonomiska satsningen någonsin i brukets historia. Ett beslut på felaktiga grunder kan äventyra den verksamhet som

131 Ricoeur (1988), 183, 247; Jfr Gustavsson (1996), 102f.

132 Ricoeur (1993), 88.

133 Petri (2017), 19, 34. Jfr Boethius (1942), 203f.

134 Hodacs (2007a), 44–46.

135 Hodacs (2007b), 74.

136 Nyberg (2007b), 175.

137 Nyberg (2007a), 21–23.

byggts upp under generationer och utgör även det arv som sonen betingar. De utmaningar som sonen ställs inför blir därför också hans.¹³⁸

Bland mentaliteter som lagt grunden för moderna företagssystem vilar även pedagogiska traditioner. Präglade av 1700-talets kunskapsresor och upplysningens resemetodik sker en glidning mot ett personligt betingat intresse med relevans för utbildning och pedagogiskt tänkande. I förväntningen låg implicit en frihet för egna initiativ med signifikans för en vetenskapligt grundad bildningstradition.

Sammanfattande reflektion

I denna artikel har det tidiga 1800-talets bildningsresandets pedagogiska innebörd en central betydelse. Resultatet visar att det svenska bildningsborgerskapets förmåga att reproducera sig i merkantilismens spår utvecklar undervisningssystem med familjen som grund. Dessa avtecknar sig som bildningsmål integrerade i den privata självmedvetenhet som till sin karaktär är publik och utåtriktad men som operationaliseras inom ramen för familjens intima kärleksfostran och beskydd. I artikeln manifesteras hur denna bildningsfostran tar sig uttryck genom resan och hur uppdraget formuleras i konkreta mål som överlappar och omformuleras till något vi närmast känner som strävansmål. Utmärkande är att den resande formulerar egna mål som med sin processartade karaktär emanerar ur den individualiseringsdiskurs som gestaltas via resedokumentationen. På så sätt förvaltas i den munktellska brevsamlingen en äldre resetradition och dokumentationspraxis som i den aktuella kontexten främst tillskrivs vetenskapsmannen Carl von Linné. Som ett starkare band framträder lantadelns erfarenhet av- och beundran för Linnés undervisningsmetod gestaltad av en progressiv elit med kopplingar till trakten och familjen Munktell. Ett konkret utfall är det sätt på vilket högre ståndsadels kyliga bestraffningssystem förskjutits till förmån för en omsorgsinriktad fostran med fokus på att frigöra bildningspotential med familjen och dess umgängeskrets som livlina.

Till skillnad från stadsborgerligt dominerande narrativ konstituerar sig kunskapsutvecklingen i en regional miljö med relevans för hur den verksamhet som historiskt relateras till det svenska industrisamhällets långtidsminne, via ett pedagogiskt pregnant problem, kan träda i gemenskap med "självets minne". Den metodologiska skärningspunkten utgör med det personliga vittnesmålet som utsaga, en referens till brevkulturens förmåga att synliggöra hur privata och didaktiskt underkommunicerade pedagogiska system kommuniceras.¹³⁹

Resultatet visar att epokens immanenta pedagogik på ett särskilt sätt är belysande för epokens pedagogiska kontenta. Främst manifesterar sig denna i form av mentaliteter som samspelar med paradigmets ideologiska brytpunkt.¹⁴⁰ Den relationella immanenta pedagogiken kan därmed tolkas som ett uttryck för tidsandan och som ett exempel på kryptolärandets pedagogiska process. Brevsamlingen är ur denna synpunkt historiska dokument som berättar hur undervisning bedrevs inom familjen där begreppet reservglömska är teoretiskt pregnant. Givet den maktförskjutning

138 Habermas (1984) skriver att familjen "som genealogiskt sammanhang" utgör en garanti för upprätthållande av den personliga kontinuiteten inom en kapitalistiskt utformad tradition. s. 44.

139 Jfr Hartman (2005) om brevkulturen som källa för dold undervisning och privata undervisningssystem.

140 Jfr Englund (1989) som förklarar hur ideologier och mentaliteter ömsesidigt konstituerar varandra. s. 18.

som på ett framträdande sätt fick bäring i det framväxande industrilandskapet kring gruvan utgör den merkantila lågadel som familjen Munktell representerar ett konkret nedslag när det gäller bildningsresans pedagogiska bevekelsegrunder. Inbäddad i den exposé över förändringar som, enligt Reynard, definierar evolutionen av kvalitet, kapslas genom handpappersbrukets överlevnad den pedagogiska innebörden i denna bildningsresa in. Utsidan är de bevarade brevens tolkningsmöjlighet.

Brevens förmåga att peka på framtiden konkretiseras genom den resandes fria val och möjlighet att inom ramen för det formella uppdraget infria det egna intresset vilket föregriper moderna läroplaners fria val. En avgörande faktor är insikter om den egna drivkraftens betydelse i förhållande till den tvingande karaktärens begränsningar.

Ur ett utbildningsfilosofiskt perspektiv innebär ”den berättande tiden” (le temps raconté) upplysningar om den kunskapsöverföring som didaktiskt sett utgör bryggor till dagens utbildningssystem. Bildningsresandet kan med denna tankefigur jämföras med dagens internationaliseringssträvanden och det akademiska värdet av mobilitet. De utresande studenterna inom utbildningssystemet återvänder sällan med exakt samma kunskaper som givits om de stannat hemma. Snarare bidrar de med sina erfarenheter till att betrakta det ordinarie kunskapsinnehållet med nya ögon. Det sätt på vilket deras horisonter har vidgats hämtar sina rötter i kunskapsfilosofiska teorier om mötet med ”det främmande”. Med ett hermeneutiskt synsätt är utmaningen av förgivetta ganden (fördomar) en viktig del av kunskapsutvecklingen. ”Operationerna” kan enligt hermeneutisk metodologi ske geografiskt men också utgöra en del av det egna tänkandet. Sammantaget länkar resonemanget till en rörlighet med relevans för vad gårdagens bildningsresa kan vara idag.

Som ett resultat är Grycksbo pappersbruk fortfarande i drift. Under det modernt klingande företagsnamnet *Arctic paper* vänder sig historien mot framtiden som ett inlägg i den pedagogiska debatten om hållbar utveckling.

Referenser

Otryckta källor

- Brev från Johan Henrik Munktell till fadern Johan Jakob Munktell under utlandsresor 1828–1830. Brevsamling. Handskriftsbiblioteket. Kungliga Biblioteket (KB) Ep. M. 10.
- Grycksbo herrgårds gästbok (1802) i privat ägo hos Eva och Axel Davidson, Bergsgården 40, Falun.

Tryckta källor och litteratur

- Boëthius, Bertil. *Grycksbo 1382–1940: Minnesskrift*. Falun: Falu Nya Boktryckeri AB, 1942.
- Brylla, Charlotte. ”Bildning för vem? Det tyska bildningsbegreppet från humanistiskt ideal till PISA-chock.” I *Kunskapens kretsar: Essäer om kunskap, bildning och vetenskap genom tiderna*, red. Charlotte Christensen-Nugues et al. 95–105. Lund: Bokförlaget Signum, 2008.
- Englund, Peter. *Det hotade huset: Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*. Stockholm: Atlantis, 1989.
- Florén, Anders. ”I industrispionens öga: Reinhold Rücker Angerstein och resan genom de södra Nederländerna år 1755.” I *Från Karakorum till Siljan: Resor under sju sekler*, red. Hanna Hodacs och Åsa Karlsson, 127–162. Lund: Historiska Media, 2000.
- Gustavsson, Bernt. *Bildning i vår tid: Om bildningens möjligheter och villkor i det moderna samhället*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1996.
- Habermas, Jürgen. *Borgerlig offentlighet: Kategorierna ”privat och ”offentligt” i det moderna samhället*. Översättning Joachim Retzlaff. Tredje upplagan. Lund. Arkiv moderna klassiker, 1984.
- Hartman, Sven. *Det pedagogiska kulturarvet: Traditioner och idéer i svensk undervisningshistoria*. Stockholm: Bokförlaget Natur och Kultur, 2005.
- Hildebrand, Karl Gustaf. *Erik Johan Ljungberg och Stora Kopparberg*. Stockholm, 1970.
- Hodacs, Hanna och Kenneth Nyberg. *Naturalhistoria på redande fot: Om att forska, undervisa och göra karriär i 1700-talets Sverige*. Lund: Nordic Academic Press, 2007.
- Hodacs, Hanna. ”Att resa ut som student och komma hem som forskare.” I *Naturalhistoria på redande fot: Om att forska, undervisa och göra karriär i 1700-talets Sverige* red. Hanna Hodacs och Kenneth, Nyberg, 37–64. Lund: Nordic Academic Press, 2007a.
- Hodacs, Hanna. ”Att forska och undervisa längs vägen.” I *Naturalhistoria på redande fot: Om att forska, undervisa och göra karriär i 1700-talets Sverige*, red. Hanna Hodacs och Kenneth Nyberg, 67–98. Lund: Nordic Academic Press, 2007b.
- Hodacs, Hanna och Åsa Karlsson. ”Inledning.” I *Från Karakorum till Siljan: Resor under sju sekler*, red. Åsa Karlsson, 7–12. Lund: Historiska media, 2000.
- Hodacs, Hanna. ”Bland skräckslagna naturhistoriker och oskuldsfulla bönder: Brittiska resenärer i Sverige under 1800-talets första hälft.” I *Från Karakorum till Siljan: Resor under sju sekler*, red. Hanna Hodacs och Åsa Karlsson, 226–256. Lund: Historiska Media, 2000.
- Hülphers, Abraham. *Dagbok öfwer en resa igenom de, under Stora Kopparbergs Höfdingedöme Lydande Lähn och Dalarne år 1757*. Västerås, 1763, 1957.

- Liedman, Sven-Eric. ”Bildning: Gammal och ny.” I *Utbildningsvetenskap: Ett kunskapsområde under formering*, red. Bengt Sandin och Roger Säljö, 104–125. Stockholm: Carlssons Bokförlag, 2006.
- Liedman, Sven-Eric. *I skuggan av framtiden: Modernitetens idéhistoria*. Stockholm: Bonnier Alba, 1997.
- Liljas, Juvas Marianne. ”Den Munktellska salongen i Falun: En studie i salongens pedagogik under 1800-talet.” I *Norrlandsfrågan: Erfarenhet av utbildning, bildning och fostran i nationalstatens periferi*, red. David Sjögren och Johannes Westberg. 265–283. Umeå: Kungl. Skytteanska samfundets skriftserie, 2015.
- Nordbäck, Carola. ”Waka up tu som sofwer! Till frågan om väckelsebegreppets historia och Anders Chydenius teologiska hemvist.” I *Biografen i väckelseforskningen*, red. Ingvar Dahlbacka och Carola Nordbäck. Rapport från NORDVECKS:s konferens i Åbo den 28–29 augusti 2009. Kyrkohistoriska arkivet vid Åbo Akademi. Meddelande 42. Åbo, 2010. 115–162.
- Nyberg, Kenneth. ”Linné, lärjungarna och resandet i historieskrivningen.” I *Naturalhistoria på redande fot: Om att forska, undervisa och göra karriär i 1700-talets Sverige* red. Hanna Hodacs och Kenneth, Nyberg, 17–36. Lund: Nordic Academic Press, 2007a.
- Nyberg, Kenneth. ”Linné och det vetenskapliga resandet.” I *Naturalhistoria på redande fot: Om att forska, undervisa och göra karriär i 1700-talets Sverige* red. Hanna Hodacs och Kenneth, Nyberg, 171–182. Lund: Nordic Academic Press, 2007b.
- Petri, Gunnar. *Hans Järta: En biografi*. Lund: Historiska Media, 2017.
- Reynard, Pierre Claude. ”Manufacturing Quality in the Pre-Industrial Age: Finding Value in Diversity.” *Economic History Review*, LIII, 3, 2000, 493–516.
- Richardson, Gunnar. *Svensk utbildningshistoria: Skola och samhälle förr och nu*. Fjärde reviderade upplagan. Lund: Studentlitteratur, 1990.
- Ricoeur, Paul. *Minne, historia, glömska*. Göteborg: Bokförlaget Daidalos AB, 2005.
- Ricoeur, Paul. *Från text till handling: En antologi om hermeneutik*, red. Peter Kemp och Bengt Kristensson. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion AB, 1993.
- Ricoeur, Paul. *Time and Narrative I–III*. Chicago och London: The University of Chicago Press, 1984–1988.
- Rydén, Göran. ”The Enlightenment in Practice: Swedish Travellers and Knowledge about the Metal Trades.” I *Sjuttonhundratalet: Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies*. Uppsala: Sällskapet för 1700-talsstudier, Vol 10, 2013.
- Stagl, Justine. *A History of Curiosity: The Theory of Travel 1550–1800*. Chur. 1995.
- Svenskt biografiskt lexikon. Band 26 (1987–1989) Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Winberg, Ola. *Den statskloka resan: Adelns peregrinationer 1610–1680*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2018.
- Winberg, Ola. ”Mårten Törnhielm och den Europeiska resan: Reseberättande under 1600-talet” I *Från Karakorom till Siljan: Resor under sju sekler*, red. Hanna Hodacs och Åsa Karlsson, 98–126. Lund: Historiska media, 2000.
- Ödman, Per-Johan. *Kontrasternas spel: en svensk mentalitets- och pedagogikhistoria*. Del 1 och 2. Stockholm: Norstedts akademiska förlag, 1995.